

УДК 159.923

*О. Назаров, к.психол.н., проф., проф. кафедри, (ORCID 0000-0001-6205-9604)
Національний університет цивільного захисту України, Харків*

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ РЯТУВАЛЬНИКА: ЗМІСТ ТА ПРОБЛЕМИ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Діяльність аварійно-рятувальних підрозділів являє собою матеріальну, почуттєво-предметну і доцільну діяльність людей в сфері захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціального, а сьогодні й воєнного характеру. Зміст та форми цієї діяльності постійно змінюються, розширюються та розвиваються в рамках сучасного етапу розвитку Державної служби України з надзвичайних ситуацій, що підтверджує актуальність дослідження різнобічних підходів у визначенні структури та особливостей професійної діяльності рятувальників та впливу на їх особистість різноманітних психотравмуючих факторів, що й складає основну мету даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо сучасних підходів до вивчення проблеми особливостей професійної діяльності працівників оперативно-рятувальних підрозділів свідчить, що специфічною рисою діяльності рятувальників під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру є особливість умов, в яких вона здійснюється. Ці умови, в яких рятувальники виконують професійні завдання, підрозділяються на об'єктивні, незалежні від них та суб'єктивні, що виникли внаслідок їхньої незадовільної діяльності.

Результати теоретичного аналізу підходів щодо структури професійної діяльності працівників оперативно-рятувальних підрозділів підтвердили загальнонаукові висновки про те, що діяльність з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації техногенного, природного, соціального та/або воєнного характеру відноситься до професій, які передбачають виконання професійних обов'язків у напружених, екстремальних умовах, а у структурі цієї професійної діяльності наявні певні структурні компоненти, а саме пізнавальний (когнітивний), конструктивний, комунікативний та організаторський.

Встановлено що такій діяльності притаманні всі особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності: дефіцит часу; вплив на особистість надсильних подразників та домінування негативних емоцій при дефіциті позитивних, підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі ці особливості набуватимуть особистісної значущості та призводитимуть (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення у рятувальника стану психічної напруженості.

Ключові слова: професійна діяльність рятувальника; екстремальні умови діяльності; психотравмуючі фактори.

Вступ. Діяльність аварійно-рятувальних підрозділів - складне соціальне явище. Вона являє собою матеріальну, почуттєво-предметну і доцільну діяльність людей в сфері захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціального, а сьогодні й воєнного характеру. Зміст та форми

цієї діяльності постійно змінюються, розширюються та розвиваються в рамках сучасного етапу розвитку Державної служби України з надзвичайних ситуацій, яка сьогодні є основою всієї системи цивільного захисту держави.

Саме тому є актуальними дослідження різнобічних підходів у

визначенні структури та особливостей професійної діяльності рятувальників та впливу на їх особистість різноманітних психотравмуючих факторів, що й складає основну мету даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні підходи до вивчення проблеми особливостей професійної діяльності працівників оперативно-рятувальних підрозділів свідчать, що специфічною рисою діяльності рятувальників під час ліквідації наслідків ситуацій природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру є особливість умов, в яких вона здійснюється. Ці умови, в яких рятувальники виконують професійні завдання, підрозділяються на об'єктивні, незалежні від них та суб'єктивні, що виникли внаслідок їхньої незадовільної діяльності.

Враховуючи підхід науковців Національного університету цивільного захисту України [1], їх можна класифікувати за різними критеріями. Так, за ступенем поширення особливі умови у формі надзвичайної ситуації можуть бути об'єктового, місцевого, регіонального і державного значення.

За часом виникнення особливі умови можуть бути прогнозованими (очікуваними) і не прогнозованими (непередбачуваними).

Як вказують автори [1], ряд явищ соціального, природного та біологічного походження можна передбачити і спрогнозувати на основі аналізу інформації, наукових спостережень, вивчення оперативної обстановки. Це надає можливість особовому складу підрозділів оперативно-рятувальної служби завчасно готуватися до виконання обов'язків в особливих умовах шляхом

тренувань, навчань, накопичення необхідних сил і засобів.

Непередбачені особливі умови виникають зненацька, мають екстремальний характер і стають серйозною перевіркою готовності рятувальників до діяльності в надзвичайних умовах, у тому числі, - й під час бойових дій.

Спираючись на результати досліджень О.В. Тімченка [2], можна виділити три типи чинників несподіваності у діяльності з подолання наслідків надзвичайних ситуацій:

- рятувальник вже діяв в умовах, настання яких очікується, він добре уявляє як саме буде діяти в цих умовах. Невідомим є лише час події;

- рятувальник лише загалом уявляє, що може відбутися, а тому уявити свої дії не може, разом з тим час виникнення події теж невідомий;

- невідомий не тільки час виникнення, але й об'єктивно і характер самої події, що створює надзвичайно велику невизначеність щодо порядку дій рятувальника.

Під час виконання дій за призначенням рятувальник може опинитися в умовах, коли виконання професійних обов'язків надзвичайно ускладнене високим ступенем фізичної небезпеки та цілком залежить від його спроможності та навичок обрати оптимальну лінію поведінки та дій, щоб виконати професійне завдання. Таку ситуацію можна назвати критичною, коли суб'єкт зіштовхується з неможливістю реалізувати свої цілі та завдання, задовольнити потреби або наявний конфлікт мотивів, прагнень, цінностей та ін.

При цьому в сучасній вітчизняній психологічній науці описуються чотири ключових феномени, що

характеризують критичні (надзвичайні) ситуації: стрес, фрустрація, конфлікт і криза [2].

У професійній діяльності з ліквідації наслідків надзвичайної події критичною ситуацією можна вважати становище, що характеризується наявністю безпосередньої загрози нанесення фізичної або моральної шкоди рятувальнику, опосередкованої або неопосередкованої загрози його життю.

Всі або один з зазначених чинників так чи інакше завжди є у діяльності особового складу оперативно-рятувальних підрозділів та складає основу виникнення психологічної напруженості, яка, на думку Н.І. Наєнко «...як феномен виникає в умовах виконання людиною продуктивної діяльності і є своєрідною формою відображення суб'єктом складної ситуації, в якій він перебуває, в силу внутрішніх причин. Ця ситуація в цілому або її окремі елементи стають важливими для людини, що і є найбільш загальною передумовою для виникнення у неї напруженості» [3].

Ситуація психологічної напруженості – це певне поєднання, сукупність різних зовнішніх і внутрішніх факторів, число поєднань яких може бути нескінченним. Тому за наявності нескінченно великого числа варіантів поєднань факторів, що викликають напруженість, в одній і тій же ситуації рятувальники, завдяки своїм індивідуально-психологічним особливостям, будуть вести себе по-різному [4].

Залежно від особливостей конкретних професійних завдань і умов, в яких вони вирішуються, за висновками досліджень, здійснених навчально-науковою лабораторією екстремальної та кризової психології Національного університету

цивільного захисту України [1], на рятувальника впливають різні психогенні фактори, які можна умовно об'єднати у дві великі групи:

Група А - фактори безпосереднього емоційного впливу: А1 - небезпека, А2 - невизначеність, А3 - раптовість, А4 - негативні емоційні реакції;

Група Б - фактори опосередкованого емоційного впливу, які залежать від професійних можливостей рятувальника: Б1 - дефіцит часу, Б2 - наростання темпу дій, Б3 - поєднання кількох видів діяльності, Б4 - надлишок інформації, Б5 - надзвичайна інтелектуальна складність, Б6 - ступінь злагодженості.

Сукупність виділених вище факторів детермінує загальне психологічне навантаження, що діє на рятувальника під час виконання професійних завдань за призначенням. У конкретній ситуації діяльності його величина залежатиме від сумарної дії факторів, але з обов'язковим домінуванням у загальному навантаженні окремих з них. Величина і структура психологічного навантаження в різних ситуаціях визначатиметься особливостями конкретної професійної діяльності рятувальника в конкретних екстремальних умовах.

Саме з таких позицій нами і розглядаються особливості професійної діяльності рятувальника та їх психотравмуючий вплив на його особистість.

Метою цієї статті є спроба теоретичного аналізу особливостей професійної діяльності рятувальника та її психотравмуючого впливу на особистість працівника аварійно-рятувального підрозділу.

Методи та методика дослідження. Враховуючи

актуальність дослідження різнобічних підходів у визначенні структури та особливостей професійної діяльності рятувальників, впливу на їх особистість різноманітних психотравмуючих факторів, нами обрано метод теоретичного аналізу сучасних підходів до трактування пов'язаних з цією проблематикою психологічних категорій та їх змісту.

Результати. Сучасні дослідники для аналізу діяльності професіоналів-рятувальників використовують психологічну категорію «діяльність», яка визначається як динамічна система взаємодії суб'єкта з навколишнім світом, під час якого відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу і реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта в предметній діяльності.

Найповніший опис структури людської діяльності належить О.М. Леонтьєву. Вчений пов'язав категорію діяльності з розробкою всього категоріального строю сучасної психології. Основною, генетичне вихідною, за О.М. Леонтьєвим, є зовнішня, предметна діяльність, яка породжує всі види внутрішньої психічної діяльності. Причому предметна діяльність в одному випадку розглядалася як умова психічного відображення та його виявлення, в іншому – як процес, внутрішні суперечності й трансформація якого породжують психіку як необхідний момент його розвитку.

У трактуванні діяльності зазначена суперечність пов'язана, ймовірно, з філософським і психологічним рівнем її дослідження, оскільки при першому дослідженні діяльність виносить за межі психології, а в другому, незалежно від

її форми, входить у предмет психологічної науки [5].

Б.Ф. Ломов на підставі аналізу існуючих концепцій виділяв такі основні структурні компоненти діяльності: мотив, мета, планування діяльності, переробка поточної інформації, оперативний образ (концептуальна модель), прийняття рішення, дія, перевірка результатів і корекція дій. Він підкреслював, що завдання психологічної характеристики діяльності полягає у вивченні того, як її предмет, умови та засоби відбиваються в голові людини і яким чином це відображення здійснює регулюючу функцію [6].

Психологічна характеристика діяльності припускає чітке розуміння меж «норми діяльності» і «норми особистості», що можливо тільки за наявності оцінок ефективності діяльності та описів типових структур особистості, що забезпечують цю ефективність. Щоб виявити та описати головні рушійні сили поведінки особистості в екстремальних умовах діяльності, потрібен системний підхід до вивчення особистості рятувальника та його професійної діяльності [7].

Враховуючи те, що професійна діяльність працівників аварійно-рятувальних підрозділів під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації відбувається не тільки в сфері матеріальній, а й у сфері взаємовідносин людей, тобто саме в тій сфері, де найбільш гостро виявляється вплив на психіку людини, ми маємо обґрунтовані підстави [8] для висунення гіпотези про те, що психологічні фактори в даному випадку вибудовуються у певну факторну структуру зі своїм механізмом, що підтримує процес діяльності і формує досвід, як цілісну

систему знань, умінь, навичок і здібностей.

Спираючись на запропонований В.Л. Васильєвим [9] концептуальний підхід, ми можемо виділити у структурі професійної діяльності рятувальника певні структурні компоненти, а саме пізнавальний (когнітивний), конструктивний, комунікативний та організаторський.

Обговорення результатів. Інтерпретація зазначених вище результатів теоретичного аналізу дозволяє нам розкрити більш ґрунтовно саме ці компоненти в структурі професійної діяльності.

На нашу думку, сутність пізнавальної діяльності рятувальника полягає у оперуванні шляхом мислення сукупністю фактів, безпосередньому встановленні нових фактів, які до нього ще не були пізнані, складання з них «інформаційного малюнку» з метою пізнання об'єктивної істини. Так, наприклад, пізнавальною діяльністю рятувальника є фіксація фактичних даних щодо змісту та можливих наслідків надзвичайної ситуації, у ліквідації якої він приймає участь.

Однією з особливостей пізнавального процесу під час ліквідації надзвичайної ситуації є його творча спрямованість, що виявляється у вирішенні на кожному етапі завдань проблемного характеру, що включає в себе формулювання проблеми, її аналіз, пошук інформації, побудову гіпотез, їхню перевірку, яка обов'язково передбачає застосування раціональних та інтуїтивних прийомів пізнання.

Аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що особливістю пізнавальних процесів діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів є негативний

характер об'єктів пізнання (безпосередньо надзвичайна ситуація та її негативні наслідки), а також дефіцит та невпорядкованість інформації про надзвичайну ситуацію. Все зазначене є стрес-факторами, що нерідко викликають у рятувальників надмірну емоційно-психічну напруженість.

Конструктивний аспект діяльності рятувальника полягає у прогнозуванні подій, а також плануванні своїх дій та реалізації планів завдяки складному структуруванню ситуацій; визначення засобів здійснення дій за призначенням та послідовності їх застосування; термінів та порядку проведення окремих заходів; способів фіксації отриманих знань; заходів безпечного виконання рятувальних операцій, що потенційно викликає необхідність застосування спеціальної техніки, спорядження, фізичної сили та ін.

Конструктивна діяльність виявляється в навичках планування роботи протягом тривалих часових та ситуативних інтервалів, активному використанні цільового планування, вироблення гіпотез та прогнозу про передбачуваний розвиток подій на ділянці з ліквідації наслідків надзвичайної події.

Комунікативна підструктура діяльності рятувальника полягає у професійному спілкуванні. За словами О.О. Бодальова: «...пізнання та взаємний вплив людей один на одного - обов'язковий елемент будь-якої свідомої діяльності» [10].

Проблема співвідношення діяльності та спілкування може розглядатися принаймні в трьох основних аспектах: діяльність і спілкування виступають відносно самостійними, паралельними

проявами активності; спілкування є складовою частиною, супутнім елементом діяльності; спілкування являє собою діяльність, точніше, її окремих випадок чи особливий вид [11].

Специфічною особливістю спілкування в діяльності з ліквідації надзвичайної ситуації є його примусовий характер, визначений сутністю самої ситуації. При цьому професійне спілкування набуває особливого значення в умовах невизначеності, стресогенності, значних фізичних та психічних навантажень у діяльності, реальної загрози життю та здоров'ю рятувальника та людей, які потрапили в зону надзвичайної ситуації. При чому його ефективність є передумовою успішного вирішення професійних завдань. Зокрема, це стосується спілкування із постраждалими, якому властиві розгубленість, висока ймовірність виникнення негативних психоемоційних станів, дефіцит часу, конфліктність та ін.

Рятувальники й представники інших служб, які залучаються до подолання наслідків надзвичайної ситуації, спілкуються з різними групами населення. Це особи, які постраждали, та випадкові люди, які є свідками подій, що трапилися. Серед них особи різного віку, статі, етнічного походження, особи із психічними аномаліями, агресивно налаштовані тощо, тому незалежно від сфери професійної діяльності рятувальник повинен мати добре розвинуті комунікативні вміння, володіти знаннями про основні психологічні особливості спілкування, способи виходу з екстремальної, кризової та конфліктної ситуації тощо. До таких комунікативних умінь, насамперед,

належать: встановлення психологічного контакту та здатність привертати увагу громадян; врахування в спілкуванні психологічних особливостей різних груп населення; здатність до ефективної взаємодії з групами людей тощо.

Організаторський аспект діяльності спрямований на створення оптимальних умов для здійснення діяльності загалом. Її необхідність визначається такими особливостями діяльності з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації:

- множинність та багатоплановість – виявлення ознак надзвичайної ситуації, їх аналіз, прийняття та реалізація рішення стають можливими лише за умов чіткої організації, узгодження та координації дій рятувального підрозділу та окремих рятувальників;

- пошуковий характер пізнання - ніколи невідомо яким чином і які ознаки надзвичайної ситуації будуть виявлені, ці ознаки не просто поверхнево та наочно вивчаються, їх ще й потрібно виявити;

- висока інтенсивність розумового процесу, що характеризується необхідністю вирішення багатьох професійних завдань за короткий інтервал часу;

- циклічність, різний ступінь напруженості та інтенсивності професійної діяльності, що призводить до нерівномірності повсякденного навантаження (розумового, емоційного і фізичного).

За відсутності організаторської діяльності зазначені умови можуть призвести до небажаних наслідків, до змін в особистості та неможливості ефективно здійснювати професійні функції.

Висновки. Наведений вище теоретичний аналіз структури професійної діяльності рятувальника підтверджує загальнонаукові висновки про те, що діяльність з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації техногенного, природного, соціального та/або воєнного характеру відноситься до професій, які передбачають виконання професійних обов'язків у напружених, екстремальних умовах. Тому, такій діяльності притаманні всі особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності: дефіцит часу; вплив на особистість надсильних подразників та домінування негативних емоцій при дефіциті позитивних, підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі ці особливості набуватимуть особистісної значущості та призводитимуть (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення у рятувальника стану психічної напруженості.

Перспективними напрямками подальших досліджень є поглиблене вивчення кожного з виділених структурних компонентів професійної діяльності рятувальників (пізнавального, конструктивного, комунікативного та організаторського) з метою подальшого змістовного та обґрунтованого психологічного супроводу працівників оперативно-рятувальних підрозділів ДСНС України.

Література.

1. Екстремальна психологія: Підручник / За заг. ред. проф. О.В. Тімченка - К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. 502 с.

2. Тімченко О.В. Основні психічні стани, що знижують ефективність діяльності особового складу підрозділів особливого ризику / О.В. Тімченко // Вісник Харківського університету (Соціальна філософія, педагогіка, психологія), 2000. Випуск 6. С. 141-145.

3. Наєнко Н.И. Психологическая напряженность / Н.И. Наєнко. М.: МГУ, 1976. 112с.

4. Потапчук Е.М. Проблеми психологічної підготовки працівника правоохоронних органів держави до управлінської діяльності / Е.М. Потапчук, А.О. Тихончук // Збірник наукових праць Національної академії прикордонних військ України. 1999. №10. С.23-29.

5. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. М.: Мысль, 1985. 562с.

6. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. М.: Наука, 1984. С. 445-448.

7. Ломов Б.Ф. Инженерная психология в военном деле / Б.Ф. Ломов. М.: Воениздат, 1983. 109с.

8. Флеминг Ф. Пути преобразования. Общие модули процессинга / Ф. Флеминг; пер. с англ. [Д.І. Ивахненко]. Киев: Ника-Центр, 1997. 368с.

9. Васильев В.Л. Анализ личности / В.Л. Васильев // Вопросы психологии. М.: Воениздат, 1993. С.63-64.

10. Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев. М.: Издательство ПП, 1994. 73 с.

11. Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалев. Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996. 256 с.

*O. Nazarov, PhD., professor, professor of the department
National University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv (Ukraine)*

PSYCHOLOGY OF THE RESCUER'S ACTIVITIES: CONTENT AND PROBLEMS FOR DISCUSSION

The activity of emergency and rescue units is a material, emotional, objective and expedient activity of people in the sphere of protecting the population from the consequences of emergency situations of natural, technogenic, social, and today also of military nature. The content and forms of this activity are changing constantly, expanding and developing within the framework of the modern stage of development of the State Emergency Service of Ukraine, which confirms the relevance of the study of versatile approaches of determining the structure and features of the rescuers' professional activity and the impact of various psycho-traumatic factors onto their personality, which is the main purpose of this article.

The analysis of recent researches and publications on modern approaches to the study of the issues of the professional activity of operational and rescue units employees has shown that a specific feature of the rescuers' activity while eliminating the consequences of emergency situations of natural, technogenic, social and/or military nature is the peculiarity of the conditions in which it has been carried out. The conditions in which the rescuers perform their professional tasks are divided into objective ones, independent of them, and subjective ones, which arose as a result of their unsatisfactory activity.

The theoretical analysis results of the approaches to the structure of the professional activity of operational and rescue units employees have confirmed the general scientific conclusions that the activity of eliminating the consequences of an emergency situation of technogenic, natural, social and/or military nature refers to professions that involve the performance of professional duties under stressful, extreme conditions, and the structure of this professional activity has certain structural components, those are cognitive, constructive, communicative, and organizational.

It has been stated that such activity has all the features peculiar to other "critical" types of activity: lack of time; the influence on the personality of extreme stimuli and the dominance of negative emotions with a shortage of positive ones, the increased responsibility for decision-making and the need to take urgent measures. All these features will acquire personal significance and will lead (both individually and collectively) to the emergence of a mental tension state in the rescuer.

Keywords: a rescuer's professional activity; extreme operating conditions; psychotraumatic factors.

References.

1. Extremaalna psychologia: Pidruchnik / Za zag. red. prof. O.V. Timchenka - K.: TOV «Avgust Treyd», 2007. 502 s.
2. Timchenko O.V. Osnovni psyhichni stany, sho znujyut efektuvnist diyalnosti osobovogo sklady pidrozdiliv osobluvogo ruzuky / O.V. Timchenko // Visnik Harkivskogo universitetu (Socialna filosofiia, pedagogika, psychologia), 2000. Vupusk 6. S. 141-145.
3. Naenko N.I. Psychologicheskaiia napriygennost / N.I. Naenko. M.: MGU, 1976. 112s.
4. Potapchuk E.M. Problemy psychologicheskoi pidgotovky pracivnuka pravoochoronnyh organiv dergavy do upravlinskoi diialnosti / E.M. Potapchuk, A.O. Tuchonchuk // Zbirnik naykovuh prac Nacionalnoi akademii prukordonnuh viisk Ukrainu. 1999. №10. S.23-29.
5. Leontiev A.N. Deiatelnost, soznanie, lichnost / A.N. Leontiev. M.: Mysl, 1985. 562s.
6. Lomov B.F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemu psychologii / B.F. Lomov. M.: Nayka, 1984. S. 445-448.

7. Lomov B.F. Ingenernaia psyhologia v voennom dele / B.F. Lomov. M.: VVoenizdat, 1983. 109s.

8. Fleming F. Pyti preobrazovaniia. Obshie modyli pro cessiona/ F. Fleming; per. s angl. [D.I. Ivahnenko]. Kiev: Nika-Centr, 1997. 368s.

9. Vasiliev V.L. Analiz lichnosti / V.L. Vasiliev // Voprosu psyhologii. M.: Voenizdat, 1993. S.63-64.

10. Bodaliiov A.A. Lichnost i obshenie / A.A. Bodaliiov. M.: Izdatel'svot PP, 1994. 73s.

11. Bodaliiov A.A. Psyhologiia obsheniia / A.A. Bodaliiov. Voroneg: NPO «MODEK», 1996. 256s. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії: 28.11.2022

Прийнята до друку: 09.12.2022